

Олексій ЯСЬ (Київ)

**ЛЮДИНА МОДЕРНА ТА ЛЮДИНА ІСТОРИЧНА,
АБО ПЕРЕДЦЕНЬ “АНТРОПОЛОГІЧНОГО ПОВОРОТУ”
У РЕЦЕПЦІЇ БОРИСА КРУПНИЦЬКОГО**

У другій половині 1940-х років соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Тогочасні європейські інтелектуали, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втрачали останні залишки віри в будь-які історичні візії, тою чи іншою мірою пов'язані з ідеєю Поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, були затьмарені та поглинуті сутінками тоталітарних режимів. Відтак нещодавно популярні теорії та концепції сприймалися переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не могли пояснити/осягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського “Присмерку Європи” та культурного песимізму, які нагадували інтелектуальні настрої початку 1920-х років. Загалом пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного сполучення дослідницьких практик і методологічних підходів з різних наук та сфер соціального життя. Ба більше, йшлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. “*Ми плакали й плакаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе* (тут і далі курсив наш. – О. Я.). Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання”, – зазначав проникливий, вдумливий і водночас надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних і культурних віянь український учений В. Петров¹.

У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної, культурної та духовної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулися до циклічних теорій та концепцій. Здавалося, що саме конструкції культурно-історичних типів чи циклів буття цивілізацій мають значний гносеологічний потенціал щодо висвітлення й пояснення воєнних потрясінь ХХ ст. та тодішніх метаморфоз повоєнного устрою на тлі масштабної історичної ретроспективи. У межах цього підходу цивілізаційні комплекси або культури-епохи здебіль-

¹ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є // Рідне слово. – 1946. – № 8. – С. 34.

шого розглядалися як самостійні та самодостатні структурні одиниці історичного буття. Недаремно Б. Крупницький відзначав, що ідеї цивілізаційних чи культурних “скоків” набули неабиякої популярності за часів повоєнної духовної кризи².

З цієї перспективи ще донедавна міродайна ідея Поступу поступилася місцем старим-новим концептам, як-от “зростання” та “занепад”, “народження” і “вмирання” і т. п. Останні розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно масштабних соціокультурних зрушень воєнної доби, які начебто могли впорядкувати страшні уявлення про таку близьку минувшину. Отож давня інтелектуальна традиція Старого світу зазнала своєрідного оновлення й переформатування у напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до циклічних концепцій та теорій.

Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А. Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок та ревізій, зокрема й українських учених. “Незалежно від того, чи погоджується читач із аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій”, – відзначав Л. Окіншевич³. Натомість Б. Крупницький уважав, що у “модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера – окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур... Безперечно, позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз’ясованою”⁴.

Втім, світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій. Тим паче, що всеохопні глобальні конструкції історичного минулого залишали досить невеликий і обмежений простір для побутування історичної людини, висвітлення її внутрішнього світу, зокрема у контексті тих глибоких потрясінь, що спостерігалися протягом різних епох. Молодий український історик-емігрант Л. Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував тодішні світовідчуження як кризу “образу історії” модерної людини⁵. Водночас у іншій розвідці він зауважив, що питання про сенс історії, приміром як у теорії А. Тойнбі, можуть поставати лише у кризові, переломні ситуації людського буття⁶.

Врешті, у повоєнну добу минувшина дедалі частіше розглядається через персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. Наразі у фокусі дослідницьких практик

² Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 180–181.

³ Okinshevich L. History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1952. – Vol. 2. – No. 2. – P. 305.

⁴ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. – Мюнхен, 1959. – С. 206–207.

⁵ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці. – Львів, 2002. – С. 27.

⁶ Його ж. Історія як спокусник // Українська літературна газета. – 1958. – № 10. – Жовтень. – С. 1

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

опинилася сама Людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтій спектр явищ та подій, зрештою на історичне середовище функціонування, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалася самими суб'єктами історичного буття. Заразом ширяться інтелектуальні і культурні впливи персоналізму, екзистенціалізму й історичної антропології. Будь-що-будь науковці прагнуть осмислити й оцінити ступінь вірогідності та можливості історичного пізнання з різноманітних, часто-густо з дрібних соціальних масштабів і культурних ракурсів. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала перехід від ери макроісторії – “масової” та знеособленої, що домінувала протягом першої половини ХХ ст., до мікрорізній, локальних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960-ті – 1970-ті роки й отримав назву “антропологічного повороту” у соціогуманітаристиці.

За цим метафоричним означенням переховувалася низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-наративів. Адже багатство масштабів і контекстів представлення історії, передусім строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального та багатьох інших шарів сконструйованої минувшини підважили одну з найважливіших функцій великого тексту – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик. Натомість постав майже неосяжний простір різноманітних візій минувшини, що спричинив кардинальні стиліові трансформації у повоєнному історіописанні другої половини ХХ ст.

Проблема конфлікту особистості та її автономного простору буття з нівелюючими й репресивними практиками тоталітарних режимів стала однією із знакових ідей європейської соціогуманітаристики після 1945 р. Більше того, вона спричинила розмаїті реакції й рефлексії інтелектуалів, які прагнули запропонувати власні відповіді на виклики повоєнного світу. Б. Крупницький метафорично назвав означені культурні й духовні устремління “шуканнями людини доби трагічного гуманізму” чи “кризою західної людини”⁷.

З історичної перспективи такі розумування продукували зіставлення відмінних темпів буття людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої доби, зокрема набули неабиякого прискорення у середині ХХ ст. Відтак йшлося про культурну кризу модерної людини не тільки у післявоєнну епоху, а й на зорі нової – ядерної доби! Тим паче, що катастрофічні світовідчуження та настрої за часів Другої світової війни підважили вічні, універсальні й, здавалося б, “непохитні” правди, котрі обстоював чи принаймні якоюсь мірою поділяв пересічний європейський обиватель. “Сучасна європейська людина – це плавець, який не знає, чи вистачить сил доплисти до берега. Боротьба, неспокій, тривога, жах перед чимось невідомим грядущим виповнюють існування. *Непевність існування – в цьому, може, полягає істотна трагедія модерної людини*”, – наголошує історик⁸.

⁷ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 210, 205.

⁸ Там само. – С. 197.

Водночас надзвичайно гостро поставали питання, пов'язані з дегуманізацією й масовізацією людини, на яку спиралися нацистський, фашистський та радянський тоталітарні режими. Видавалося, що політичні практики доби тоталітаризму здатні поглинути і навіть повністю розчинити, знівелювати звичайну людину з її неповторним внутрішнім світом та самобутніми реакціями. “«Кесареве», сфера політична, висунула претенсії бути сферою всеобіймаючою, тотальною, проглинути цілу людину, приписувати їй не тільки, що вона має робити, але й що вона має думати, задля чого жити й умирати, що любити, а що ненавидіти”, – зауважує Л. Білас – сучасник та колега Б. Крупницького⁹ по історичному цеху. Ці практики, котрі повсюдно застосувалися у тоталітарних суспільствах, дедалі більше відкривалися західним інтелектуалам післявоєнного часу, зокрема завдяки реаліям біполярного світу, що повсякчас спонукали до переосмислення недавніх уявлень та візій щодо радянського режиму – колишнього союзника по антигітлерівській коаліції та нового супротивника у “холодній війні”.

“Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасності являється омасовлення людей, їх посилена стабільність. Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів... Сьогодні ця проблема особливо пекуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Советського Союзу. Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу”, – відзначає Б. Крупницький¹⁰.

Видається, що історик розглядав виникнення тоталітарних режимів як один із можливих вислідів тодішніх грандіозних проектів із побудови суспільств “масової людини”. Приміром, він згадує відому візію Х. Ортеги-і-Гассета про “втечу еліти” й “повстання мас”, котрі спричинилися до поширення й домінування “масової людини”. Відтак Б. Крупницький дотримується думки, що буття “масової людини” є вислідом суцільної примітивізації соціальних та культурних практик, які нормуються й уніфікуються відповідно до ідеологічних настанов, накиннутих режимом. “Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch* (нім. первісна, нецивілізована людина. – О. Я.). Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та большевизм”, – наголошує історик¹¹. На думку Б. Крупницького, саме “машинізація відносин”, а, зрештою, й самого духовного світу “масової людини”, призвела до її внутрішньої порожнечі, котру легко заповнили сумнозвісні ідеологічні практики тоталітарних держав.

Скажімо, виникнення тоталітарного режиму в СРСР учений безпосередньо пов'язував із тим, що російська історія, за великим рахунком, не знала “нормальної еволюції”, принаймні в європейському сенсі. Більше того, Б. Крупницький уважав, що “по суті Росія – новотвір, що починає свій розвиток у 18 ст. за часів Петра I”¹². Відтак закон так і залишився на російських

⁹ Білас Л. Що таке свобода? // Українська літературна газета. – 1957. – № 7. – С. 1.

¹⁰ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 103.

¹¹ Його ж. Історіознавчі проблеми... – С. 152.

¹² Його ж. Федералізм на сході Європи: (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха “Росія, державна єдність і національні своєрідності”). – Париж, 1956. – С. 3.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

теренах механічним, штучним і зовнішнім поняттям, до якого скептично, індіферентно чи навіть вороже ставилася широка громадськість. Натомість однозначно і повсюдно “панував наказ згори”, котрий підмінював настанови і норми права, що утвердилися в європейських суспільствах. За спостереженнями вченого, це спричинилося до того, що *“формувався і гвалтовний, стадно-гвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток”*¹³.

Кульмінаційним моментом російської історії, на думку Б. Крупницького, стала революція 1917 р., яка відобразила особливості соціокультурного середовища, зокрема призвела до виникнення й ствердження партійної диктатури. Власне, ті ідеологічні й політичні мутації відомих західних концептів та ідей у середовищі лівацької революційної інтелігенції вчений безпосередньо пов’язував із російськими передумовами. “В дійсності російський розвиток, розвиток російської революції прийняв характер однобічний. Це була безперечно пролетарська революція або точніше – в ім’я пролетаріату, і вона саме пролетарієві принесла звільнення від приватного підприємця, але хіба тільки на те, щоб передати його знову в руки підприємця державного в особі держави. Пролетар як особа був закабалений в ім’я пролетаріату як цілоти. *Особистість втратила свої персональні права і не забезпечила за собою навіть матеріальних прав, бо господарем став зовсім не пролетаріат, а партія (рівна державі), яка була заступлена невеликим числом енергійних і талановитих людей, в руках яких опинилася вся влада.* По суті пролетарська революція принесла закабалення маси (з певними, правда, правними і матеріальними привілеями для робітничої кляси, в порівнянні з іншими клясами) в ім’я ідеалу казармового життя і спільного котла, без права на власну думку, з індустріалізацією і механізацією не тільки господарств, але й самих душ”, – зазначає історик¹⁴.

Втім, “масова людина” не тільки відіграла провідну роль у творенні тоталітарних режимів, а й спричинилася до постання своєїрідної “медійної” цивілізації на теренах низки західних суспільств. За висловом Б. Крупницького, ця “великоміська” чи “кіногазетна” цивілізація була зорієнтована на тотальну руйнацію традиційних духовних і культурних цінностей. Так постала західна варіація “масової людини” першої половини ХХ ст. з різким культурним і духовним вакуумом. Цей процес учений описує доволі докладно. “Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. *В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ.* Кіно, театри, кабаре, цирки, спортові змагання, тоталізатори – це ті зовнішні рямки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортивного і подібного характеру. *Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини.* Життя йде без надуми, в вічному поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, маловідпорні”, – наголошує історик¹⁵.

¹³ Його ж. Історіознавчі проблеми... – С. 162.

¹⁴ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 9. – С. 4.

¹⁵ Його ж. Історіознавчі проблеми... – С. 153.

Однак “великоміська цивілізація” не тільки створила викривлений та вкрай примітивізований простір буття “масової людини”, а й упровадила повсюдну спеціалізацію соціальних ролей, себто спричинилася до спрощеної типізації життєвих сценаріїв. Така спеціалізація, на думку Б. Крупницького, зорієнтована на штучне обмеження й унормування людських зацікавлень та устремлінь, які особливо помітні у тодішньому західному суспільстві. Відтак старі станові межі заступила величезна кількість дрібних спільнот на основі тотального фахового вишколу й розподілу праці, що дедалі більше впливали на соціальне буття модерної Людини. *“Спеціалізація, безперечно, примушує до одностороннього людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка, професора, винахідника, економіста, юриста й т. п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей. І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам’яних мас – джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т. д.”*, – відзначає автор¹⁶.

Таким чином, криза модерної людини та пов’язані з нею інтелектуальні, культурні й духовні експерименти у представленні Б. Крупницького постають не лише як подолання “травматичного досвіду” недавньої воєнної спадщини, страхітливих і нищівних практик нацистського та фашистського режимів, повсякчасне реагування на актуальні загрози радянського тоталітаризму, а й як процес осягнення буття “масової людини” та “великоміської цивілізації” на західних теренах. Причому підоснову цієї кризи український історик сприймав напрочуд рельєфно і глибоко, зокрема з багатьох ракурсів і перспектив. Окрім того, він доволі своєрідно реагував на виклики повоєнної доби, зокрема стосовно низки проблем подолання й переосмислення тоталітарного спадку, котрі тогочасні інтелектуали й мислителі сприймали по-різному.

Скажімо, Б. Крупницький розглядав означені виклики на ниві “рецептів” звичайного чи повсякденного буття “масової людини” у сенсі контрверсії: героїзація чи індивідуалізація. *“Ми не потребуємо героїзації щоденного тяжкого життя, тільки попросту індивідуалізації і тим самим гуманізації маси. Це спроба вернути уніформованим, знеосібненим душам їх повне людське обличчя – методом зрізничування, диференціації. Знову і тут, як і в багатьох інших кардинальних питаннях нашої доби, на перше місце виходить людина”*, – зазначає вчений¹⁷.

З такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки як вислід низки каузальних залежностей, стільки як драма людини за часів “масового суспільства”, що продукувала песимістичні настанови як щодо минушини, так і стосовно тодішньої сучасності та очікуваного майбуття. Відтак людське існування, доля особистості у світі, віра й безвір’я, втрата та віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями повоєнної європейської соціогуманітаристики. Та найголовнішим

¹⁶ Там само. – С. 155.

¹⁷ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 104.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

є те, що провідний рефрен культурних і дослідницьких практик неухильно зміщується у бік акцентування виключної ролі людської свідомості та її нероздільної пов'язаності зі світом буття, котру відтепер означували у душі німецького філософа М. Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож домінуючу роль відводили людині з її власним і, zarazом, наскрізь ірраціональним проектом буття.

Ці повоєнні настрої певною мірою споглядаємо і у текстах Б. Крупницького, котрий вкрай скептично ставиться до генералізаційних процедур у дослідницьких практиках, зокрема негативно висловлюється навіть щодо самої можливості “закономірного” представлення минувшини. Приміром, розмірковуючи про появу Б. Хмельницького на авансцені української історії, він зауважує: “Коли добре подумати, то *ніякі органічно-закономірні процеси породити геніїв нормальним, так би мовити, способом, не можуть – ні у нас, ні у кого іншого з більшою сталістю історичного розвитку*. Обставини – це тільки сприятливе чи несприятливе підґрунтя для провідництва. Поява геніяльного історичного діяча завжди має в собі щось несподіване, таємниче, чудесне. Це ласка Божа. Але знову ж випадковим виступ історичного діяча не є. Між певною добою й історичним діячем мусить існувати якась співзвучність, пов'язаність. Якимись сторонами свого єства діяч відповідає добі. Він і продукт доби, і творець її, бо він оформляє добу, очолює її, дає їй напрям”¹⁸.

Ця сентенція Б. Крупницького досить виразно демонструє той помітний поворот, який стався у його тодішніх поглядах, порівняно з міжвоєнними часами, котрі були позначені державницькими чи неоромантичними устремліннями. Відтак у представленні Хмельниччини автор виходив уже не стільки від самої доби, скільки від особи її творця, точніше співтворця – історичного діяча!

Але ж де шукати витоки тієї чи іншої пов'язаності, ритміки історичного процесу у репрезентації Б. Крупницького? Що саме спричиняє історичний рух, зокрема його інтенсивність – прискорення, сповільнення, гальмування і, врешті-решт, вибух?! Почасти відповіді на ці запитання віднаходимо у його полеміці з В. Петровим щодо шляхів концептуалізації історії. У цій дискусії Б. Крупницький досить промовисто декларує антропоцентричність своїх поглядів: “...я не належу до істориків-об'єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію і ми є її носіями. Цей «суб'єктивний підхід» примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію”¹⁹.

Зауважимо, що сам історик досить виразно схарактеризував ту зміну дослідницьких і світоглядних настанов, яку породила повоєнна культурна доба. Причому у своїх розумуваннях Б. Крупницький покликувався на міркування таких відомих учених, як його університетський наставник Ф. Мейнеке та голландський історик і філософ Й. Гейзінга (у текстах Б. Крупницького – Гойцінга або I. Neuzinga!) – автор відомої візії про роль гри у

¹⁸ *Його ж.* Богдан Хмельницький як державний діяч // Українське слово. – 1954. – 21 лютого. – С. 3.

¹⁹ *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 8. – С. 7–8.

становленні культури. Причому обидва згадані інтелектуали наголошували на індивідуалізованому спрямуванні новітніх дослідницьких практик.

Більше того, Б. Крупницький розглядає і тлумачить генералізаційні устремління не як встановлення / відкриття об'єктивних законів чи закономірностей, а тільки як пошук деякої повторюваності, сталості і схожості у людських реакціях на певні явища та процеси. Причому сталість чи повторюваність у репрезентації історика у жодному разі не є автоматичною, себто безумовною. “Коли ми відмовимося від утотоження генералізуючої методи, від ідентифікації її з метою пошукування об'єктивних історичних законів, то ми тоді легко зрозуміємо, що *генералізуюча метода або універсальна – це та, що спостерігає в історичних подіях Regelmäßigkeiten* (нім. регулярність, закономірність. – О. Я.) – не закони, а певні сталі явища, що на полі економічному особливо помітно: з потреби їсти, пити, тощо постають певні сталі людські реакції”, – підкреслює історик²⁰.

Саме у людських реакціях історик прагне відшукати ті засадні зміни, котрі спричиняють різноманітні імпульси історичного процесу (“скоки”, “спазми”, “зриви” і т. п.). Відтак історична Людина та її діяльність поступово стає лейтмотивом багатоманітних дослідницьких практик науковців повоєнної доби. Натомість ідеї та концепти, пов'язані з закономірним представленням плину історії, відкидаються на маргінеси повоєнної соціогуманітаристики. “Я взагалі не є прихильником тих, що говорять про закони історичного розвитку, – наголошує Б. Крупницький, – (В. Бер (псевдонім В. Петрова. – О. Я.) взагалі не хоче чути про “розвиток”), чи то були б історики 19 ст. з їх природничо-фізикальними уявленнями про закон, чи сьогоднішні історики-марксистки – діалектики. Історія складається з неповторних явищ, – явищ одноразових, індивідуальних, з явищ, при досліді яких треба не спускати з очей основну фігуру історичного процесу – людину як окрему особу і людину як народ-націю. *Люди роблять історію, і коли історик або соціолог натрапляє на якісь правила сталості і подібності в «добах», то треба не забувати, що вони є висловом або результатом людської діяльності, людських реакцій на оточення і свій внутрішній світ, сталих реакцій, подібних реакцій. Отже, настановлення людське в добі і добах важніше, ніж об'єктивний, зоб'єктивізований стан «епохи»*”²¹. Відзначимо, що у наведеному пасажі автор пише вже не тільки про людські реакції на історичне середовище, а й про впливи на внутрішній світ особистості та його трансформації!

Отож Б. Крупницький констатує зміщення спрямування тодішніх дослідницьких, культурних та духовних практик, зокрема наголошує на їхній антропоцентричності. Наразі автор упритул наближається до думки про потребу новітніх, точніше, інших засад конструювання минувшини порівняно з міжвоєнною добою, коли панувало тяжіння до суцільної соціологізації історії. Причому історик виступає як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання. “Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*, – зазначає вчений. – І не тільки історично. Це помітно і в філософії (екзистенціалізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний

²⁰ Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 109.

²¹ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 10.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому пляні в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини²².

Зазначимо, що Б. Крупницький прагнув розглядати географічне та природне середовище не стільки з перспективи означення каузальних залежностей, скільки як простір буття історичної Людини, що викликає певні реакції та змінює, трансформує характер і напрями її діяльності. Зокрема, він зауважує: “Безперечно, безпосереднє покликання на клімат, середовище, ґрунт, расу і кров і т. д. – це віддає ще історіознавством добрих, традиційних часів. *Я давно вже тримався тої думки, що важливе не середовище, а реакції на клімат, ґрунт і т. д. Ми ж бо досліджуємо історію людства, а не клімату і ґрунту*”²³.

Ця думка про реагування людини на географічне й природне середовище, обставини, явища й процеси свідчить, що історик дедалі більше замислюється щодо способу чи способів буття історичної Людини, позаяк остання була спроможна суттєво, ба навіть кардинально трансформувати саму авансцену буття. Скажімо, Б. Крупницький розмірковує про значення простору у війнах Карла XII, Наполеона та нацистської Німеччини з Росією чи СРСР, зокрема наголошує не стільки на кліматичних чи географічних, скільки на політичних та демографічних вимірах цієї величезної території. “*Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення. Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє змобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо*”, – відзначає історик²⁴.

З такої перспективи історична Людина виривалася з ланцюга каузальних залежностей, які домінували у концептуальних пропозиціях першої половини ХХ ст. Відтак увага Б. Крупницького акцентувалася на людській діяльності та реакціях, в яких він намагався дошукатися своєрідної ритміки історичного процесу. “*Тому мене функція заперечення, чи гегельянська чи берівська (від В. Бера, псевдоніма В. Петрова. – О. Я.), цікавить передовсім як один з висловів якоїсь, може, сталої риси людської вдачі, що робить до деякої міри можливою і певну сталість ритміки історичного процесу. Та, правда, таку ритміку ще треба довести, і це тим тяжче, що в наших часах, в умовах нашої цивілізації (не культури), що поривається скаженим кроком наперед, всі темпи стали прискореними і zarazом непевними, може, й неритмічними*”, – підкреслює вчений²⁵.

Зрештою історичній Людині, за візією Б. Крупницького, відводилася роль не стільки пасивного учасника “масового” дійства, скільки його співтворця! Не випадково в іншій праці автор наголошує, що “*ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе*

²² Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 109–110.

²³ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 11.

²⁴ Його ж. Проблема простору в східно-європейських війнах новітніх часів // Україна. – Париж, 1949. – № 2. – С. 86.

²⁵ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 8.

відповідальною і за саму себе і за той світ, в якому вона живе. Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будемо або руйнуємо”²⁶.

Загалом історик сприймав екзистенціалізм, персоналізм та інші розквітлі напрями (Б. Крупницький іменував їх рухами!) західної повоєнної соціо-гуманітаристики як низку культурних і духовних реакцій на антигуманні, механістичні й поглинаючі суспільні практики доби тоталітаризму. У широкому сенсі він розглядав ці течії як самотні спроби морального звільнення чи етичного очищення “масової людини”, котрі мають запобігти поширенню тоталітарної пошесті. “Без сумніву, екзистенціалізм як рух є пов’язаний також із французьким *résistance* (фр. спротив, опір. – О. Я.). Він є протестом на придушення людини націонал-соціалістичним тоталізмом. Це реакція на тоталізм минулих і сучасних. І християнський екзистенціалізм (Марсель) і атеїстичний (Сартр) – всі вони проповідують самовартість людської особистості, принцип людської гідності, право людини на свободу. Альберт Камю (тобто Альбер Камю. – О. Я.) підкреслює пов’язаність людей у взаємній визнанні людської гідності”, – відзначає історик²⁷.

Утім, Б. Крупницький розглядав поворот до екзистенціального антропоцентризму з перспективи не тільки дослідницьких, а й культурних і духовних практик. Приміром, історика цікавила можлива реакція українського культурного типу на екзистенціалізм сартрівського вислову. Причому він доволі своєрідно сприймав екзистенціальну візію Ж.-П. Сартра, котру іноді називають атеїстичним екзистенціалізмом, оскільки вона, вочевидь, конфліктувала з релігійною підосною світогляду Б. Крупницького. Відзначимо, що український інтелектуал змалечку від батьків успадкував високий релігійний пієтет. Недаремно у його текстах, часом мимоволі, проступають своєрідні порівняння певних подій та вражень, як-от будівлі київського університету Св. Володимира з біблійним Левіафаном. Відтак у студіях українського історика віднаходимо низку морально-релігійних апеляцій до чогось сакрального, скажімо, згадки про земне існування, Божу кару, вищий суд, релігійну толеранцію і т. п.

З візією Ж.-П. Сартра Б. Крупницький пов’язував песимістичні й трагічні настанови щодо рецепції й осягнення повоєнної доби. “Сьогодні ми можемо говорити про посилення трагічного в Європі, про збільшення дисгармонійних рис в ній. *Сьогодні Європа дійсно вступила в добу, яку можна назвати добою трагічного індивідуалізму. Її заступають, напр., екзистенціалісти – Сартр або голіст (de Gaulle) Мальро тощо*”, – стверджує історик²⁸.

Зазначимо, що Б. Крупницький досить скептично відгукнувся на спроби Ж.-П. Сартра сполучити екзистенціалізм та марксизм, оскільки вважав, що ці течії репрезентують зовсім різні підходи щодо буття модерної Людини. Відтак він уважав, що такі намагання неминуче спричиняться до інтелектуального й культурного конфлікту. “Дуже цікавою фігурою є Сартр, якого вважають головним репрезентантом французького екзистенціалізму, хоча він в дійсності стоїть на чолі лівого крила руху. Поет, романіст і філософ, він заступає атеїстичну, але одночасно революційну тезу в екзистенціалізмі

²⁶ *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 147–148.

²⁷ *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 206.

²⁸ Там само. – С. 194.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

поруч арелігійних представників тієї ж течії, як філософа Жана Валя і письменника Альберта Камуса. Сам Жан Павль Сартр виявляє виразну тенденцію наближення до марксизму-комунізму. Але тут повстали сильні перешкоди. *Сартр заступає центральну для екзистенціалізму ідею людини, свободної людини, ідею гуманності*. Він згоден якнайближче зійтися з комуністами на політичному полі, але ціною їх зречення від матеріялізму в пляні філософському. Марксисти не дуже радо йдуть йому назустріч”, – зазначає вчений²⁹.

Зрештою, Б. Крупницький розглядає цілу низку візій, які актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному й інтелектуальному житті Європи повоєнних часів, як-от “суверенну людину” Ж.-П. Сартра, “вільну людину з м’яса та крові” А. Камю, “філософію серця” німецького католицького богослова Р. Гвардіні, інтегральний гуманізм чи філософію “загального добра” Ж. Марітена, первинність “чистої екзистенції” данського теолога С. К’еркегора, котрий у текстах Б. Крупницького подається як Кіркегард. Саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візій Р. Гвардіні чи С. К’еркегора приваблює вченого-емігранта тим, що продукує ідею взаємопов’язаності “моральних істот”, хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучається з обстоюванням “внутрішньої” та “зовнішньої” гармонії. Відтак історик зауважує, що діалектика С. К’еркегора “емоціональна, конкретна, діалектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття”³⁰. Більше того, він навіть уважає, що С. К’еркегор виходить із принципу етично-релігійної відповідальності і “так би мовити *персоніфікує діалектику, робить її залежною від людини*”³¹.

Зазначимо, що сучасні науковці навіть обстоюють тезу про заперечення Б. Крупницьким атеїстично-сартрівського екзистенціалізму³². Втім, видається, що він не стільки негативно ставився до сартрівської візії, скільки вважав її неприйнятною, точніше такою, котра не відповідала запитам української ментальності. “*Безперечно, що нам, українцям – сартрівський атеїстичний екзистенціалізм чужий*”, – зазначає автор. – Нам бракує типово французького монтенівського скепсису, який є рідним батьком сьогоднішніх Сартрів. Український духовий тип не любить крайностей, не любить також і ходити над безоднями, як це робив залюбки емінентний (визначний. – О. Я.) російський екзистенціаліст Достоєвський”³³. Натомість його товариш та опонент В. Петров категорично не сприймав екзистенціалізм, оскільки обстоював тезу, що ця течія лише прокламує непевність людського буття, а відтак – є негативною у своїй основі³⁴.

Загалом Б. Крупницький дотримувався думки, що українцям буде ближчою християнська екзистенція за версією С. К’еркегора, аніж Ж.-П. Сартра чи А. Камю. Вочевидь, до такого вибору вченого підштовхував міцний

²⁹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 9. – С. 2.

³⁰ Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 199.

³¹ Його ж. Історіознавчі проблеми... – С. 212.

³² Потульницький В., Онищенко І. Крупницький Борис Дмитрович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: (У персоналіях) / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.; Донецьк, 1997. – С. 131.

³³ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 200.

³⁴ Петров В. Екзистенціалізм і ми // Петров В. Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передм. та прим. В. Брюховецький. – К., 2013. – Т. 2. – С. 883.

морально-релігійний підмурок його світосприйняття. “Мене як історика особливо цікавить, як реагує український духовий тип на проблематику сьогоденного часу. І тут ми примушені обмежитися одним запитанням, – відзначає Б. Крупницький. – В основі своїй світлий, життєстверджуючий і гармонійний український духовий тип навряд чи сприйме певні риси екзистенціалізму, особливо сартрівського вислову. Скорше він буде конформний з ідеями християнської екзистенції, з філософією серця, яка була здавна висловом його власних душевних переживань”³⁵.

Зрештою Б. Крупницький вважає, що за інтелектуальними, культурними та духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням “нового гуманізму”, переходиться спроба віднайти, точніше, заново “створити” модерну людину. Приміром, саме в означеному дусі він характеризує одну з найвпливовіших повоєнних філософських візій, яку пов’язували з Ж. Марітенем. На його думку, “філософія Марітена є не тільки філософією «загального добра», поборенням макіявелізму в політичній сфері, але й прокламацією нового гуманізму простої людини”³⁶.

Видається, що саме пошуки “нового гуманізму” Б. Крупницький розглядав як спільне підґрунтя, навколо якого розгорталися повоєнні культурні, духовні й інтелектуальні практики. Відтак він відзначає антропоцентричність філософських пошуків повоєнної доби. “Людина стає вихідним пунктом, – стверджує історик. – Сьогодні філософія як об’єктивна дисципліна, як учення про істину як таку, відійшла назад. Не філософічні системи або школи, але жива людина цікавить сучасників. У тім і значення екзистенціалізму, а поруч із ним і персоналізму, що вони відійшли від традиційного філософування і поставили людину в центр своєї уваги. Екзистенціалізм, безперечно, є філософією нашої переходової доби, філософією часів кризи і пошукування”³⁷.

На думку Б. Крупницького, ідея “нового гуманізму” сполучала й такі різні та строкаті в культурному й інтелектуальному сенсі філософські течії, як екзистенціалізм та персоналізм. Зауважимо, що персоналізм розглядав особистість та її духовні цінності як вищий сенс буття людської цивілізації. Відтак у візіях персоналістів, приміром, у текстах славнозвісного Е. Муньє, котрий проголосив ідею пріоритету людської особистості щодо цивілізації, держави чи іншої “системи колективізму”³⁸, плекався своєрідний культ індивідуалізму. “Питання, яке ставить собі персоналізм – як урятувати свободу людини в добу колективізму, держави-Левіятана, соціального примусу, де знайти середню лінію між гуманною християнською ідеєю права особистості на саму себе (людина – образ Божий), між індивідуалізмом в ліпшому розумінні цього слова, та правом колективу на окрему людину як члена соціального організму – цікавить і нас сьогодні”, – відзначав Б. Крупницький³⁹. Тим паче, що у повоєнній Європі персоналізм розглядався як інтелектуальний виклик тоталітарним ідеологіям, зокрема радянському сталінізму.

³⁵ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 203.

³⁶ Його ж. Теорії доби і сучасність // Орлик. – № 9. – С. 3.

³⁷ Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 206.

³⁸ Муньє Э. Что такое персонализм? / Прим., пер. с фр. И. С. Вдовиной. – М., 1994. – С. 10–13.

³⁹ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – С. 83–84.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

Втім, історика не полишали й певні сумніви та скепсис, позаяк давалися взнаки громадські та політичні практики доби української революції 1917–1921 рр., а також незавершені інтелектуальні порахунки з обсягу соціологізації національної минувшини, гвалтовно обірвані на зламі 1920-х – 1930-х років. “Тільки нам індивідуалізм, як одна з основ персоналізму, не дуже імпонує, може, й тому, що ми, українці, з природи індивідуалісти та ще з нахилом до анархії”, – наголошує Б. Крупницький⁴⁰. Однак привабливість персоналізму з перспективи української проблематики автор убаचाє саме у його інтелектуальних розшуках, зорієнтованих на сполучення індивідуального та колективного, особистого й суспільного.

Схоже, що у персоналізмі за версією Е. Муньє історика приваблювала не тільки апологія самодостатності вільної людини, а й теза про її пов’язаність із демократичним суспільством, себто з такими ж незалежними особистостями! Загалом у рецепції Б. Крупницького персоналізм поставав як своєрідна “синтеза” колективного й індивідуального, котра дозволяла гармонізувати, врівноважити суспільні зацікавлення, устремління, цінності. “Персоналізм бере на себе оборону людини, оборону духового, оборону культури, оборону Заходу. Основною проблемою є: що стане міродатним для історичного розвитку – авторитет творчої людини (творчий імпульс) чи пасивна матерія? Бо хід історії зовсім не примусовий; він залежить від того, якою буде людина. З цього погляду персоналізм революціонує людину. Він підготовляє супроти тенденції об’єктивізації, супроти так званих об’єктивних людей, що не вирішують, а підпорядковуються неминучому, світ людських людей, світ свободних, відповідальних і активних людей. Ми маємо вимагати права самовизначення свободної людини. Але ця свободна людина зовсім не відірвана від загального життя. Поняття «персоналізму» і «спільноти» нерозривно між собою пов’язані. Тільки людина не сміє бути знаряддям і тільки знаряддям у руках якоїсь організації, установи і т. д. Те, що Муньє заступає, є персоналістичний колективізм, себто колективізм відповідальних і свободних особистостей”, – зауважує вчений⁴¹. Відзначимо, що у таборовому журналі “Орлик”, в якому постійно друкувався Б. Крупницький, був уміщений, імовірно не без його участі, уривок із програмової праці Е. Муньє⁴².

Зрештою, попри “травматичний” життєвий досвід (офіцер-окопник часів Першої світової війни та армії УНР, очевидець Другої світової війни), Б. Крупницький був украй скептично налаштований щодо численних катастрофічних і навіть апокаліптичних прогнозів, які віщували крах чи загибель західної цивілізації, котрі побутували на зорі ядерної ери і пов’язувалися з культурною та духовною кризою тодішньої людини. На його думку, культурна і духовна криза модерної людини є “небезпечною хворобою”, яка все ж таки не передрікає неминучості подібних сценаріїв, а, навпаки, містить обнадійливі паростки, котрі, можливо, провіщають про “одужання”, зокрема культурне та морально-релігійне оновлення. “Звичайно, всі радикальні

⁴⁰ Там само. – С. 84.

⁴¹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 9. – С. 3.

⁴² Муньє Е. Персоналізм і персоналістичний рух [Пер. з нім.: Die internationale Revue Umschau. – 1946. – Н. 2] // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 2. – С. 24–27.

прогнози à la Ніцше і Шпенглер і проблематичні, і сумнівні. *Криза ще не значить занепад. Вона може повести в провалля, але й на нові вершини. Кожна справжня культура базується на морально-релігійних основах, і коли ці основи занепадають, то це дійсно стан, який говорить про небезпечну хворобу суспільства*”, – підкреслює вчений⁴³.

На думку Б. Крупницького, екзистенціалізм спричинився до висунення низки вимог та настанов щодо представлення й витлумачення світу минувшини. Схоже, що екзистенціалізм та його ірраціональні настанови він уподобав за піднесення творчих, суб’єктивних устремлінь особистості. Власне, історик констатував, що екзистенціалізм підважив представлення історичного буття як суцільної й об’єктивної цілісності, котра домінувала у дослідницьких і культурних практиках міжвоєнної доби. Зокрема автор відзначав, що “екзистенціалізм виходив і виходить не від об’єктів (суттей і ідей), а від суб’єктів. Для нього важливий не історичний процес у гетелівському формулюванні, а людина як така – минула, сучасна і майбутня. Він антиреалістичного наставлення; для нього міродайна не ідея, есенція, а екзистенція. Він надає значення не стільки теоретичному «розвиткові», скільки живому історичному потокові. Екзистенція виходить із поняття зрілої людини, тієї людини, процес автономії якої дійшов до найвищої точки, або якій Бог дав найширшу автономію, а тим самим і відповідальність”⁴⁴. Вочевидь, українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала у багатьох візіях екзистенціалізму. Тим більше, що у цих візіях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан Людини.

Чільне місце Б. Крупницький відводив культурним теренам історичного буття, позаяк уважав, що саме вони значною мірою формують і впливають на перебіг національних історій, зокрема української минувшини. Проте і у культурницьких інтенціях українського інтелектуала простежуємо антропоцентричні мотиви. “По суті жива, діюча культура є завжди репрезентована самими людьми, це культурне настановлення людей. Люди – носії культури, яку не можна подумати без етики, моралі (поруч з естетикою)”, – резюмує історик⁴⁵.

Зауважимо, що саме у цій площині Б. Крупницький убачає шанс для українців як молодої нації, котра спроможна на культурні “скоки”, що зможуть кардинально змінити її становище у тодішній сучасності. Причому самі культурні (цивілізаційні) “скоки” він уподібнював біологічним мутаціям, але на ниві “духовної енергії народів”⁴⁶. Такі розумування історика досить своєрідно сполучають ідеї циклічного й багатолінійного представлення минувшини, що у певному сенсі наближає їх до хвильових теорій другої половини ХХ ст. “Проблема культурних або цивілізаційних скоків набрала актуального значення саме тепер, в добу духовної кризи, в добу духовного *interregnum* (латин. міжкоролів’я. – О. Я.). Ми знаємо, що ніщо не вічне на цьому світі. Культурні нації античного світу, як греки або римляни, зробили своє

⁴³ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета. – 1958. – № 1. – Січень. – С. 8.

⁴⁴ Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 199–200.

⁴⁵ Там само. – С. 182.

⁴⁶ Крупницький Б. Історіознавчі проблеми... – С. 227

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

і відійшли. Сьогоднішні культурні нації, напр., Франція або Англія, безперечно теж вже вичерпали чимало своїх сил. Як інтенсивно, ми не знаємо. Кожна нація має якийсь «свій» (більш менш обмежений) резервуар творчої енергії, по вичерпанні якої занепадає. Але ми ніколи не насмілимося судити або безапеляційно приговорити Англію і Францію до смерті з причини виснаження національної енергії. *Завжди можлива регенерація нації, і ніхто не знає, який потенціал біологічної і духової передовсім енергії ховається ще в нерозвинутих глибинах народніх*”, – відзначає автор⁴⁷.

Власне, актуальність теорії “скоків”, на думку Б. Крупницького, походить з тих обставин та умов повоєнної дійсності, котрі розгорталися у перехідну добу, що була своєрідним прологом до майбутніх культурних чи цивілізаційних хвиль. Більше того, він уважав, що європейська культура перебуває на порозі кардинальних метаморфоз, які обіцяють докорінні зміни звичних обрисів духовності модерної людини. “Європейський світ опинився між двома добами, на переломі: Європа не тільки атомовою бомбою, але й внутрішньою своєю еволюцією дійшла до певних меж, за якими ховаються великі катастрофи. Цю традиційно раціоналістичну Європу характеризує на сьогодні своєрідний антираціоналізм (не тоталітарний антираціоналізм, націонал-соціалістичний, що з глузлення над інтелігенцією, духовою елітою, науковістю, тощо, зробив демагогічне гасло для мас), в якому приходить до вислову якийсь глибокий, інстинктовий відрх, *бажання врятувати європейську людину як живу людину*. Європейець живе в передчутті катастроф і шукає виходу не в нових правдах, а в нових людях. В цім основна різниця між сучасністю і середньовіччям: там усе зверталось у вись, людина як така була ніщо; у нас, в нашу добу і небеса, і пекло перевтілюються в саму людину”, – підкреслює історик⁴⁸.

Зазначимо, що Б. Крупницький був одним із перших українських учених, який звернув увагу на повсюдну трансформацію дослідницьких практик історика у повоєнну добу. На його думку, такі перетворення пов’язані не тільки з антропоцентричною репрезентацією минувшини, що стала генеральною і знаковою вимогою повоєнного часу, а й з представленням історії як низки динамічних, полівимірних сфер буття людини. Більше того, Б. Крупницький, як і його товариш та опонент В. Петров, виходив із ідеї переривчатості історичного процесу, хоч й уважав її релятивною у тривалому діапазоні часу. Б. Крупницький навіть пропонував своєрідну історіографічну “синтезу”, що мала проілюструвати релятивність та дисконтинуїтет світу історії, котрі простежуються на різних проміжках часу. “Отже, там, де В. Бер робить антитезу, спробуємо прийти до якоїсь синтези. *Пов’яжемо революцію з еволюцією (зрештою безперервних, перманентних революцій ї немає), переривність з безперервністю (теза переривності сьогодні незаперечна, але те, що на близькїм віддаленні видається чи є переривністю, на великїм віддаленні або при змасуванні виглядає як безпереривність), а причиновість з свободою, як це зробив Кроче*”, – зауважує історик⁴⁹.

Отож, провідною настановою повоєнних текстів Б. Крупницького є думка про те, що історична Людина є автономною у своїй діяльності, мотивах

⁴⁷ Його ж. Основні проблеми історії України. – С. 181.

⁴⁸ Там само. – С. 205–206.

⁴⁹ Крупницький Б. Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 12.

і цілях, себто трансформує й адаптує середовище свого буття до відповідних потреб та зацікавлень, а не тільки виступає у ролі пасивного пристосування й споживача! Водночас він уважав, що навіть вільна чи автономна людина не може самореалізуватися поза суспільним середовищем, але наголошував на її активній, творчій ролі. На думку історика, *“людина не є тільки відтиском оточення. В людині діють сили, які ведуть її до перероблення самої себе і свого оточення. В людині є, говорячи Бергсонівською термінологією, творчий порив, творчий імпульс”*⁵⁰. Зазначимо, що віталістична термінологія А. Бергсона (Заклик/Порив, Виклик/Відповідь і т. п.) широко вживалася у цивілізаційній теорії А. Тойнбі. Видається, що деякі з цих понять та ідей імпонували Б. Крупницькому, позаяк давали змогу представити активність, динамічність (“творчий порив”) історичної Людини.

Зрештою, саме з буттям історичної Людини з її розмаїтими й суперечливими реакціями, “творчими поривами” Б. Крупницький пов’язував своєрідну імпульсивність, хвилястість історичного процесу. “В кінцевому результаті залежить від нас самих, чи ми поступаємо вперед, чи ми занепадаємо і демо-рлізуємося. – наголошує вчений. – *І саме це відчуття, що ми здані на самих себе – не через Божу кару, а тому, що маємо від Бога своєрідну автономію – є найглибший підставовий мотив і для історика, коли він береться писати історію.* Його завдання многоплощинне; він має розглядати не тільки епохи, але й людей, що творять епохи, найперше цих людей – так, як вони були, і з тими прикметами, які їх то наближують до нас, то віддаляють. Він має розглядати також і розвиток в усій його нерегулярності або нерегульованій регулярності, в його розвитку поштовхами, спазмами, скоками”⁵¹.

Ця сентенція демонструє тяжіння Б. Крупницького до хвильової концептуалізації минувшини, котру він уявляв у вигляді “поштовхів”, “спазмів” чи “скоків”. З цього погляду досить цікавим є коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А. Тойнбі, котра видавалася йому доволі спрощеним представленням історичного процесу. “А. І. Тойнбі (Тоупбее) в своїх «Історичних студіях» (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр. цивілізаційно-технічній) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. *Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна*”, – зауважує історик⁵².

Зрештою, Б. Крупницький висловлює думку про кардинальну зміну уявлень щодо плину минувшини у середині ХХ ст., уявлень, котрі однозначно

⁵⁰ *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 110.

⁵¹ *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 148–149.

⁵² Там само. – С. 156.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

відкидають ідею лінейного поступу та доволі скептично сприймають циклічні візії у вигляді буття цивілізацій чи культурно-історичних типів. Натомість поступово проступають концептуальні пропозиції, котрі уподібнюють представлення історичного руху у вигляді певних імпульсів і стрибків, що відмінно діють у різних сферах і площинах. *“Історичний процес відбувається не безперервно, еволюційно в старім розумінні цього слова, але поштовхами, до певної міри спазматично. В цьому велика різниця між нашим уявленням і уявленням історика XIX ст., – підкреслює вчений. – Сьогодні заперечується сталий і безперервний характер історичного розвитку. Навперед ставиться переривність руху, звена якого тільки з далекої перспективи зближуються, і тому й рух здається безперервним”*⁵³.

Ця констатація не тільки демонструє релятивність як одну з провідних настанов у ідеалі науковості Б. Крупницького, а й окреслює провідний вектор його дослідницьких устремлінь, який, з одного боку, нав’язував антропоцентричність, але, з другого – продукував уявлення про імпульсивність, точніше, хвилястість історичного руху. Зауважимо, що таке представлення світу історії значною мірою корелюється і з вдачею самого Б. Крупницького – надзвичайно темпераментного, емоційного інтелектуала. Вважають, що цю вдачу і незвичайну емоційну напругу Б. Крупницький успадкував від своєї матері Ольги Степанівни Скічкової, котра була жінкою з бурхливим і запальним темпераментом⁵⁴. Утім, попри інтуїтивні компоненти у стилі мислення Б. Крупницького, історик неодноразово застерігав від надмірного захоплення концептуальними побудовами. *“Взагалі ми мусимо не забувати одного: історичний процес – це потік, живе життя, яке тяжко піддається розумовим конструкціям з нашого боку”*, – підкреслює вчений⁵⁵.

Варто відзначити, що у численних розумуваннях Б. Крупницького про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас відчуваються морально-релігійні мотиви. Іноді вони нібито простежуються на другому плані, проте постійно присутні в авторському представленні багатоманітних сюжетів і проблем як тодішньої сучасності, так і з обсягу різних епох минувшини. Виглядає, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не є для вченого категоричним імперативом, але посідає поважне місце у його світосприйнятті. Відтак він обстоює думку про своєрідний ренесанс релігії, опертої на науку, точніше наголошує на “синтезі” релігії й знання у першій половині XX ст. Наприклад, Б. Крупницький відзначає, що *“наша доба принесла нові напрями: тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням”*⁵⁶.

За трагічною іронією долі, повоєнні творчі пошуки Б. Крупницького припали на один із найскладніших періодів його біографії – тяжких і безперервних хвороб. У споміні про В. Петрова історик, згадуючи про їхню спільну подорож восени 1947 р. Королівським озером до Берхтесгадена

⁵³ Там само. – С. 223.

⁵⁴ *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957. – С. 1.

⁵⁵ *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... – С. 217.

⁵⁶ *Його ж.* Три культурні доби Європи // Похід. – (Гайденав), 1946. – № 1. – С. 14.

(Баварія, Західна Німеччина), коротенько обмовиться, що “потім прийшли роки моїх хороб”⁵⁷. Натомість сучасники, котрі більш-менш докладно знали про реальне становище Б. Крупницького, із неприхованим подивом констатували той разючий контраст між тяжким фізичним станом і незвичайними творчими потугами історика-емігранта. “Я просто дивуюся, як при такому здоров’ї, часто лежачи в ліжку з сильно підірваним організмом міг Ювілят (Б. Крупницький. – *О. Я.*) творити і писати багато цінного для нашої історії”, – відзначав Л. Бачинський⁵⁸.

Утім, попри тяжкі обставини та несприятливі умови праці, особливо після західнонімецької грошової реформи 1948 р., котра обірвала сталі зв’язки історика з багатьма вченими-емігрантами, повоєнна доба безперечно стала найцікавішим періодом у його інтелектуальній біографії. За свідченням Н. Полонської-Василенко, тяжкохворого вченого відвідували лише епізодично дехто з українців, зокрема Н. Дорошенко – дружина покійного Д. Дорошенка й молоде подружжя Пріцаків⁵⁹. Та незважаючи на напівізолюване й складне буття тяжкохворої людини, Б. Крупницький був одним із небагатьох учених-емігрантів, які не тільки своєрідно відреагували на нові течії європейської соціогуманітаристики, а й прагнули їх творчо переосмислити і застосувати до української проблематики. Відтак І. Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував Б. Крупницького як історика з “нахилом до філософської рефлексії”⁶⁰.

Зауважимо, що Б. Крупницький як учений сформувався в інтелектуальному річищі міжвоєнної доби з її тяжінням до соціологізації історії, до того ж значною мірою під впливами еміграційного середовища з його державницькими / неоромантичними, хоч і дещо пом’якшеними чи поміркованими інтенціями. З одного боку, Б. Крупницький із “перших рук” від “батьків-засновників”, як-от Д. Дорошенка, успадкував державницьку концептуалізацію міжвоєнної доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов’язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації минувшини. Проте, з іншого боку, цей історик-емігрант був надто тісно пов’язаний із європейським культурним середовищем та його інтелектуальними настроями й тенденціями. Ці незвичайні сполучення у дослідницьких практиках Б. Крупницького творили напрочуд самобутній стиль мислення історика, зокрема спричинилися до виникнення своєрідного типу вченого, котрий відображав настанови і вимоги двох різних культурних епох.

На цьому культурному тлі доволі дивовижним видається формування повоєнного ідеалу науковості вченого, в якому наскрізним рефреном проходять ідеї антропоцентризму й релятивності щодо концептуалізації й репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося, в жодному разі не могли сполучитися з державницькими устремліннями! Причому і антропоцентризм, і релятивізм Б. Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні

⁵⁷ *Його ж.* Мої спогади про В. Петрова // Україна. – Париж, 1953. – № 9. – С. 736.

⁵⁸ *Бачинський Л.* На свіжу могилу. Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // Свобода. – 1956. – № 113. – 15 червня. – С. 5.

⁵⁹ *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький... – С. VIII.

⁶⁰ *Лисяк-Рудницький І.* В обороні інтелекту // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 405.

Людина модерна та людина історична, або Переддень...

настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири за складної, невідзначеної пізнавальної ситуації повоєнних років. Скажімо, релятивізм історика не тільки містить обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади.

У широкому сенсі такий дослідницький рефрен нав'язував суб'єктивне й індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась історичу як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б. Крупницький у повоєнних текстах дедалі більше пише про реакції, “пориви”, творчість, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію і т. п. Ці розумування досить своєрідно корелюються з його уявленнями про історичний рух, який він пов'язує як із безперечною уривчастістю, так і з багатоманітними імпульсами, що по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються у тих чи інших сферах. Схоже, що саме на цьому підсонні постає авторська ідея історичного ритму. Проте ритм у представленні Б. Крупницького набуває вигляду не якогось більш-менш послідовного, принаймні сталого повторення чи чергування, а, навпаки, уривчастої, ламаної лінії, котра при погляді з ближчої перспективи розпадається на кілька самостійних відгалужень, які історик убачає у “спазмах”, “скоках”, “зигзагах”, “поштовхах” історичного руху. Такі уявлення Б. Крупницького у багатьох аспектах наближають його візію до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Зрештою, повоєнні тексти Б. Крупницького, особливо дві збірки його статей – “Історіознавчі проблеми історії України” та “Основні проблеми історії України”, не тільки вирізняються досить вільним перетіканням ідей та концептів з однієї сфери до іншої, а й продукують самобутнє багатоголосся смислів! Отож криза модерної людини сполучається в авторському викладі з трансформацією повоєнних культурних і духовних вартостей, а проблема “автономного простору” особистості конфронтує з “територією” масової людини та “великоміською цивілізацію” Заходу. Водночас рецепція культурних й інтелектуальних пошуків тодішньої європейської соціогуманітаристики у працях українського вченого дозволяє скласти уявлення про нові обрії концептуалізації історії, котра тільки-но народжувалася на зламі 1940-х – 1950-х років. Ці тенденції західної науки оформилися і заявили про себе на повний голос вже по смерті Б. Крупницького (1956), зокрема отримали славнозвісну назву “антропологічного повороту” у соціогуманітаристиці та хвильових теорій представлення світу історії.

Олексій Ясь (Київ). **Людина модерна та людина історична, або Переддень “антропологічного повороту” у рецепції Бориса Крупницького.**

Висвітлюються впливи повоєнних філософських течій (персоналізм, екзистенціалізм) на історичну візію Б. Крупницького. Розглядається трансформація історичних поглядів Б. Крупницького у світлі антропоцентричності дослідницьких практик повоєнної доби.

Ключові слова: Б. Крупницький, історична людина, “антропологічний поворот”.

Алексей Ясь (Киев). **Человек современный и человек исторический, или Канун “антропологического поворота” в рецепции Бориса Крупицкого.**

Освещается влияние послевоенных философских течений (персонализм, экзистенциализм) на историческую концепцию Б. Крупицкого. Рассматривается трансформация исторических взглядов Б. Крупицкого в свете антропоцентричности исследовательских практик послевоенной эпохи.

Ключевые слова: Б. Крупицкий, исторический человек, “антропологический поворот”.

Oleksii Yas (Kyiv). **A Modern Person and a Historical Person, or Preday of the “Anthropologic Turn” In Borys Krupnytsky’s Reception.**

The article shows the influence of the postwar philosophic ideas (personalism, existentialism) on Borys Krupnytsky’s historical vision. The author considers changes in Krupnytsky’s historical views in the light of anthropocentric research practices during the post-war period.

Key words: Borys Krupnytsky, historical person, “anthropologic turn”.